

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ПІД ВОДНИМИ ОБ'ЄКТАМИ ДЛЯ РИБОРОЗВЕДЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню сучасного змісту правового регулювання використання земельних ділянок під водними об'єктами для риборозведення. Аналізується сутність таких понять, як «рибне господарство», «аквакультура», «рибництво», «рибальство» і «риборозведення». За аналогією до визначення права власності на земельні ділянки юридичних осіб для здійснення підприємницької діяльності пропонується законодавче закріплення можливості набуття замкнених природних водойм у приватну власність для цієї категорії суб'єктів на основі платності.

Ключові слова: *землі водного фонду, земельні ділянки для потреб риборозведення, земельні правовідносини, водний об'єкт, рибне господарство, аквакультура, рибництво, рибальство, риборозведення.*

Статья посвящена исследованию современного содержания правового регулирования использования земельных участков под водными объектами для рыборазведения. Анализируется сущность таких понятий, как «рыбное хозяйство», «аквакультура», «рыбоводство», «рыболовство» и «рыборазведение». По аналогии с определением права собственности на земельные участки юридических лиц для осуществления предпринимательской деятельности предлагается законодательное закрепление возможности получения замкнутых природных водоёмов в частную собственность для этой категории субъектов на основе платности.

Ключевые слова: *земли водного фонда, земельный участок для нужд рыборазведения, земельные правоотношения, водный объект, рыбное хозяйство, аквакультура, рыбоводство, рыболовство, рыборазведение.*

The article is devoted to the study of the modern content of the legal regulation of the use of land plots under water objects for fish farming. The essence of such concepts as “fish farming”, “aquaculture”, “fish farming”, “fishing” and “fish farming” are analyzed. It is proposed by analogy with the definition of ownership of land plots of legal entities for the performance of entrepreneurial activities, the legal securing of the possibility of obtaining closed natural reservoirs into private ownership for this category of entities on the basis of pay.

Key words: *land of water fund, land plot for the needs of fish farming, land legal relations, water body, fishery, aquaculture, fish farming, fishing, fish breeding.*

Вступ. Для з'ясування сутності будь-якого правового явища, в т. ч. і використання земельних ділянок для потреб риборозведення, необхідна наявність чіткого та повного визначення основних понять, притаманних цьому правовому явищу. У різні часи лише окремі аспекти використання земельних ділянок, риборозведення, використання водних об'єктів, без сумнівів, вивчалися. Проте як комплексне правове явище поняття використання земельних ділянок для потреб риборозведення не досліджувалося. Окремі аспекти цієї проблематики ставали об'єктом досліджень таких учених, як А.Г. Бобкова, Д.В. Бусуйок, О.А. Вівчаренко, О.В. Гафурова, В.І. Гордєєв, А.П. Гетьман, І.І. Каракаш, Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік, М.В. Шульга та ін.

Постановка завдання. Мета статті – здійснення правового аналізу категорії «використання земельних ділянок під водними об'єктами для риборозведення» у взаємозв'язку та співвід-

ношенні з такими поняттями, як «рибне господарство», «аквакультура», «рибництво», «рибальство» і «риборозведення».

Результати дослідження. Говорячи про важливість та актуальність риборозведення, слід звернутися до змісту ст. 1 Закону України від 19 лютого 2004 р. «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 р.» [1], де зауважується, що галузь рибного господарства відіграє значну роль у забезпеченні розвитку різних галузей економіки України, оскільки її розвиток може забезпечити населення країни продовольством, технічною, кормовою, медичною та іншою продукцією і сировиною, сприяє збереженню біологічного різноманіття, поліпшенню екологічного стану водних об'єктів, а також підвищенню зайнятості населення.

Поняття рибного господарства об'єднує різні види діяльності. До цієї галузі належить вивчення, охорона, відтворення, вирощування, використання водних біоресурсів, їх вилучення (добування, вилов, збирання), реалізація та переробка, а також забезпечення безпеки мореплавства суден флоту рибної промисловості. Такий широкий спектр напрямів діяльності зумовлює існування багатоманітного категоріального апарату. Так, сучасна нормативно-правова база поряд із поняттям «рибне господарство» оперує такими термінами, як «аквакультура», «рибництво», «рибальство» і «риборозведення». Слід з'ясувати сутність кожного з них, щоб зрозуміти, що ж саме притаманне правовій категорії, яка досліджується.

У класичній теорії права свого часу зазначалося, що коректне застосування понятійного апарату надає якісної визначеності правовому науково-теоретичному мисленню, фіксує структуру знань про право та логіку його розвитку, має самостійне пізнавальне значення, тому що сприяє поглибленому вивченню права, відсторонюючи будь-які неоднозначності та неточності [2]. Тому з метою формування якісного та дієвого нормативно-правового механізму регулювання суспільних відносин цієї галузі народного господарства необхідно, в першу чергу, дослідити теоретичні аспекти її правової регламентації, а також з'ясувати критерії розмежування зазначених категорій.

Термін «аквакультура» (лат. aqua – вода; cultura – вирощування, догляд) вперше було застосовано у 1975 р. у тлумаченні поняття «океанологія» у третьому виданні «Великої радянської енциклопедії». Тлумачився він як розведення і вирощування водних організмів (риб, моллюсків, ракоподібних, водоростей) у контрольованих умовах для підвищення продуктивності водних об'єктів [3, с. 62, 63].

У вітчизняне законодавство цей термін було включено у 2004 р. Законом України «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 р.», відповідно до положень якого «аквакультура» – це діяльність із розведення та вирощування риби та інших водних живих ресурсів у спеціальних штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах. Сьогодні ж поняття «аквакультура» є основоположним для Закону України «Про аквакультуру» [4].

Наведене в спеціальному Законі визначення вміщує в собі перелік видів сільськогосподарської діяльності: виробництво кормів, ведення селекційно-племінної роботи, надання рекреаційних послуг. Окреме місце серед цього переліку посідає діяльність із риборозведення – штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури, відтворення біоресурсів.

Поняття «рибництво» у чинному законодавстві вживається як синонім до поняття «аквакультура». Таке твердження ґрунтується на основі аналізу нормативних положень Законів України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [5], «Про аквакультуру», «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 р.» та ін. У зазначених нормативних актах визначено порядок та умови здійснення рибництва (аквакультури), окреслено види та напрями вказаного виду сільськогосподарської діяльності. Так, згідно зі ст. 13 Закону «Про аквакультуру» за напрямками діяльності аквакультура (рибництво) може здійснюватися з метою: а) отримання товарної продукції аквакультури та її подальшої реалізації (товарна аквакультура); б) штучного розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів; в) надання рекреаційних послуг. А отже, здійснення рибництва в якості одного з напрямів діяльності передбачає впровадження діяльності з риборозведення.

Таким чином, поняття «риборозведення» варто розуміти як діяльність зі штучного розведення, утримання та вирощування риби та інших водних живих ресурсів у спеціальних штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) з метою подальшої її реалізації.

Варто зауважити, що поняття «риборозведення» широко застосовується в чинному законодавстві, порядок та умови здійснення цього виду діяльності детально врегульовано нормами права, їй притаманні особливі ознаки, що вирізняють її від аквакультури (рибництва). Донині по-

няття «риборозведення» не отримало свого законодавчого закріплення. Зважаючи на викладене, видається доцільним розмістити наведену дефініцію у відповідному абзаці ст. 1 Закону України «Про аквакультуру».

Проте неможливо на законних підставах впроваджувати діяльність із риборозведення без юридичного оформлення права на використання водного об'єкта і земельної ділянки, розташованої під ним. Зважаючи на складність і багатогранність правового режиму земельних ділянок під водними об'єктами для риборозведення, його визначення варто розглядати послідовно, досліджуючи усі елементи, які його утворюють.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про аквакультуру» від 18 вересня 2012 р. № 5293-VI аквакультура (рибництво) визначається як сільськогосподарська діяльність зі штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури у повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-плеємної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації та реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг.

Інші нормативні акти також вказують на належність рибництва до галузі сільського господарства. Так, згідно із Законом України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.» [6] продукцію рибництва (аквакультури) віднесено до сільськогосподарської продукції, а рибницькі господарства – до категорії сільськогосподарських підприємств.

На підтвердження цього можна навести й положення ст. 22 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) [7], відповідно до якої землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції або призначені для цих цілей. Обставин щодо фактичного розташування таких земельних ділянок або розміщення на них інших природних об'єктів Закон не називає. Аналіз такого визначення свідчить, що на земельні ділянки під рибогосподарськими водними об'єктами поширюється правовий режим земель сільськогосподарського призначення.

Крім того, правові положення глави 5 ЗК України («Землі сільськогосподарського призначення») поширюються на правовий режим земельних ділянок під рибогосподарськими водними об'єктами навіть у разі, якщо така ділянка не перебуває у користуванні жодного господарюючого суб'єкта. Підставою встановлення специфічного правового режиму для цих земельних ділянок є позначка у водогосподарському паспорті водного об'єкта про призначення його для потреб риборозведення.

Водночас не можна стверджувати про абсолютну належність земельних ділянок під водними об'єктами для риборозведення до земель сільськогосподарського призначення. По-перше, відповідно до Класифікатора видів цільового призначення земель, землі для рибогосподарських потреб (за кодом 10.07) віднесено до земель водного фонду України; по-друге, правова належність таких земельних ділянок до земель водного фонду пояснюється фактичним розташуванням на них водних об'єктів.

З урахуванням наведеного можна стверджувати, що земельна ділянка під рибогосподарським водним об'єктом є єдиним комплексним дворесурсним об'єктом водно-земельних правовідносин, на який поширюються норми щодо встановлення правового режиму земель водного фонду і земель сільськогосподарського призначення.

Земельна ділянка під водним об'єктом, яка використовується для потреб риборозведення, – це розташована під водним об'єктом (на дні або просто під водоймою) частина земної поверхні, яка в установленому законом порядку індивідуально визначена на місцевості за розмірами, межами, конфігурацією, функціональним призначенням, законодавчими та іншими обмеженнями, використовується суб'єктами сільськогосподарської діяльності на відповідному правовому титулі або запланована для використання суб'єктами в галузі риборозведення.

Досліджуючи правовий режим земельних ділянок під рибогосподарськими водними об'єктами, доцільно звернути увагу на таку його складову частину, як використання зазначеного об'єкта правовідносин.

На початку дослідження зауважимо, що в земельному законодавстві України доволі абстрактно визначається співвідношення між правом на земельну ділянку та правом на використання розташованого на ній водного об'єкта. Зокрема, в ч. 2 ст. 179 ЗК України міститься положення, відповідно до якого «право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на водні об'єкти, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб». З викладеної норми логічно було б зробити висновок, що категорія «земельна ділянка»

вміщує в собі таку складову частину, як водний об'єкт (у разі його розташування на відповідній земельній ділянці). Проте, як справедливо зауважує А.М. Мірошніченко, водний об'єкт є окремим природним ресурсом, має відмінний від земельної ділянки правовий режим, і для його використання закон вимагає отримання спеціального дозволу незалежно від наявності права на земельну ділянку [8]. Крім того, зазначене положення ч. 2 ст. 79 ЗК України суперечить вимогам водного законодавства, відповідно до якого водні об'єкти є виключною власністю Українського народу і передаються тільки в користування (на відміну від земель водного фонду, які можуть перебувати у державній, комунальній і приватній власності).

Не додає ясності в питання співвідношення суб'єктивних прав на земельну ділянку та водний об'єкт, що на ній розташований, і положення п. «в» ч. 1 ст. 90 і п. «в» ч. 1 ст. 95 ЗК України стосовно права власників і користувачів земельних ділянок на використання у встановленому порядку для власних потреб наявних на земельній ділянці водних об'єктів, оскільки право спеціального користування водним об'єктом підлягає спеціальному оформленню і реєстрації, а право загального водокористування є однаковим для всіх суб'єктів цього права. Тобто до моменту оформлення спеціального права водокористування всі інші суб'єкти (відносно власника чи користувача відповідної земельної ділянки) апріорі мають однакові з ним права на водний об'єкт.

Все викладене свідчить про те, що, незважаючи на органічний зв'язок водного об'єкта і земельної ділянки під ним, юридично – це окремі об'єкти цивільних прав, які мають автономні один від одного правові режими.

Водночас у процесі використання земельної ділянки під рибогосподарським водним об'єктом ці два природні об'єкти утворюють єдиний природний комплекс, який використовується і підлягає охороні як єдиний комплексний природний об'єкт. Такий підхід зумовлений кількома чинниками. По-перше, важко уявити собі вид господарської діяльності з використання земельної ділянки під водним об'єктом для риборозведення, який би не впливав на якісний стан водного об'єкта. По-друге, галузь рибного господарства взагалі не передбачає такого виду рибогосподарської діяльності, у процесі здійснення якої не використовувався б рибогосподарський водний об'єкт. Отже, правове регулювання використання земельної ділянки під водним об'єктом для потреб риборозведення слід розглядати в комплексі з правовим регулюванням використання водного об'єкта.

Згідно з нормативними положеннями Водного кодексу України (далі – ВК України) всі водні об'єкти в межах території нашої держави є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Таким чином, ВК України фактично закріплює одну форму власності на води – державну. З цього приводу у науковій літературі звертається увага на застарілість і невідповідність сучасним ринковим відносинам і чинному земельному законодавству правових норм ВК України [9, с. 81; 10, с. 116].

У цьому аспекті більш адаптованим до сучасних вимог суспільства є земельне законодавство, на підставі аналізу норм якого можна стверджувати, що наразі формується новий міжгалузевий правовий інститут – інститут права приватної власності на водні об'єкти. Зокрема, ст. 59 ЗК України закріплює, що землі водного фонду можуть перебувати у державній, комунальній і приватній власності. Зазначена норма є загальною і деталізується в таких його положеннях.

У разі використання водних об'єктів для потреб риборозведення має місце діяльність сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання. Такими суб'єктами можуть бути колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські товариства, приватні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, основною метою створення яких є отримання прибутку в процесі здійснення господарської діяльності. Саме ця обставина зумовлює застосування положень ч. 1 ст. 82 ЗК України у визначенні підстав виникнення права приватної власності на земельну ділянку під замкнутою природною водоймою для зазначених юридичних осіб. Як уже було з'ясовано, такі суб'єкти можуть набувати права власності на відповідні земельні ділянки із земель державної або комунальної власності лише на платній основі.

Підстави і порядок переходу права власності на водний об'єкт, що розташований на такій земельній ділянці, повинні визначатися окремо від земельної ділянки. Відповідно, і суб'єктивне право на водний об'єкт підтверджується окремим правовстановлюючим документом. Однак і в цьому питанні простежується певна непослідовність законодавчого врегулювання. По-перше, норми земельного законодавства, визначаючи можливість виникнення права приватної власності на водні об'єкти, суперечать вимогам водного законодавства, відповідно до якого усі води в межах території України визнаються виключною власністю Українського народу і передаються

господарюючим суб'єктам тільки на умовах користування. Таким же чином питання власності на природні ресурси трактується і Конституцією України. Зокрема, ст. 13 Конституції закріплює в якості самостійного суб'єкта права власності на всі природні ресурси Український народ. Повноваження щодо здійснення права власності Українського народу здійснюють органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Таким чином, останнє положення Основного Закону свідчить про фактичне конституційне отожднення права власності Українського народу з правом публічної (державної і комунальної) власності на природні ресурси.

У визначенні порядку передачі водних об'єктів у приватну власність юридичних осіб існує ще один законодавчий недолік. Так, досліджуючи юридичну природу положень ч. 2 ст. 59 ЗК України, варто відзначити, що вказана правова норма має регулятивну дію, визначає об'єкт правовідносин (замкнені природні водойми загальною площею до 3 га та штучні водойми різного цільового призначення), окреслює коло суб'єктів цих правовідносин (громадяни, юридичні особи, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування), закріплює їх зміст (суб'єктивні права і юридичні обов'язки). Такі ознаки правової норми дають підстави стверджувати, що вона є нормою матеріального права. Відомо, що істотною умовою застосування норми матеріального права є юридично визначений порядок її реалізації. Для прикладу, ВК України передбачене право юридичних осіб користуватися водними об'єктами на умовах оренди. Це законодавче положення визначає об'єкти правовідносин, коло суб'єктів і їх права й обов'язки, тобто має регулятивну природу. Процедурні ж норми, що забезпечують його реалізацію, містяться в різних нормативних документах. Наприклад, умови і порядок укладання договору оренди водного об'єкта визначаються ст. 51 ВК України [11], ст. 14 Закону України «Про аквакультуру», постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 2013 р. № 420 «Про затвердження Типового договору оренди водних об'єктів» [12], Порядком розроблення водогосподарського паспорта, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 грудня 2013 р. № 742 «Про затвердження Порядку розроблення паспорта рибогосподарської технологічної водойми» [13] і наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 18 березня 2013 р. № 99 «Про затвердження Порядку розроблення паспорта водного об'єкта» [14]. Розмір орендної плати за використання водних об'єктів вираховується в порядку, передбаченому наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 28 травня 2013 р. № 236 «Про затвердження Методики визначення розміру плати за надані в оренду водні об'єкти» [15].

Що ж стосується процедурного забезпечення дії норми ч. 2 ст. 59 ЗК України, то зауважимо, що жодним нормативно-правовим актом України не передбачено порядку безоплатної передачі на праві власності водних природних об'єктів юридичним особам. З цієї підстави не уявляється можливим застосування вищезазначеного законодавчого положення на практиці.

Крім того, спеціальні законодавчі акти, які визначають засади створення та діяльності сільськогосподарських юридичних осіб (Закони України «Про фермерське господарство» [16], «Про сільськогосподарську кооперацію» [17], «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [18] та ін.), не містять жодних посилань про можливість набуття на безоплатній основі права власності на природні ресурси, в т. ч. і на водні об'єкти. Зазначене право передбачене лише для громадян-учасників таких підприємств і реалізується в порядку, визначеному земельним законодавством.

До 2016 р. у ст. 7 Закону України «Про фермерське господарство» містилася норма, відповідно до якої в порядку винятку передбачалася можливість передачі у приватну власність для ведення фермерського господарства невеликих – до 3 га – земельних ділянок під замкненими природними водоймами. Проте положення цієї норми стосувалися фізичних осіб – членів фермерського господарства і не передбачали такого права для фермерського господарства (юридичної особи). У березні 2016 р. зазначену норму із Закону було вилучено. Наразі надання земельних ділянок державної і комунальної власності у власність або користування для ведення фермерського господарства здійснюється в загальному порядку, передбаченому ЗК України.

Висновки. Вищенаведене дає підстави стверджувати, що передбачене ч. 2 ст. 59 ЗК України право юридичних осіб на безоплатне отримання у власність замкнених природних водойм у рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування є необґрунтованим. Видається, що більш логічно було б, за аналогією до визначення права власності на земельні ділянки юридичних осіб для здійснення підприємницької діяльності, запропонувати законодавче закріплення можливості набуття замкнених природних водойм у приватну власність для цієї категорії суб'єктів на основі платності.

Список використаних джерел:

1. Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 р.: Закон України від 19 лютого 2004 р. № 1516-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 22. Ст. 313.
2. Васильев А.М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва: Юрид. лит., 1976. 286 с.
3. Шаляпин Г. О проблеме определения понятия «аквакультура» в международном и национальном праве. Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». 2011. № 2. С. 62–63. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/o-probleme-opredeleniya-popyatiya-akvakultura-v-mezhdunarodnom-i-natsionalnom-prave>.
4. Про аквакультуру: Закон України від 18 вересня 2012 р. № 5293-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 43. Ст. 616.
5. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08 липня 2011 р. № 3677-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.
6. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2238-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.
7. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3–4. Ст. 27.
8. Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України. Київ: Алерта; Центр навчальної літератури, 2011. 520 с. URL: https://pidruchniki.com/1800070857857/pravo/povnovazhennya_organiv_vikonavchoyi_vladi_chastini_pogodzhennya_proektiv_zemleustroyu_schodo_vidvedennya.
9. Гордєєв В.І. До питання удосконалення водного законодавства. Актуальні питання удосконалення екологічного законодавства України: зб. тез наук. доп. учасників «круглого столу» (м. Харків, 9 листоп. 2012 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2012. С. 79–82.
10. Гордєєв В.І. Деякі проблеми права приватної власності на водні об'єкти. Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права: матер. до круглого столу (м. Харків, 9 грудня 2011 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. С. 115–118.
11. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.
12. Про затвердження Типового договору оренди водних об'єктів: пост. Кабінету Міністрів України від 29 травня 2013 р. № 420. Офіційний вісник України. 2013. № 43. Ст. 1692.
13. Про затвердження Порядку розроблення паспорта рибогосподарської технологічної водойми: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 грудня 2013 р. № 742. Офіційний вісник України. 2014. № 7. Ст. 222.
14. Про затвердження Порядку розроблення паспорта водного об'єкта: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 18 березня 2013 р. № 99. Офіційний вісник України. 2013. № 42. Ст. 1517.
15. Про затвердження Методики визначення розміру плати за надані в оренду водні об'єкти: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 28 травня 2013 р. № 236. Офіційний вісник України. 2013. № 49. Ст. 1778.
16. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.
17. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України в редакції від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 50. Ст. 698.
18. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 р. № 2114-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 20. Ст. 272.